

HAJDU PÉTER

Az összehasonlító irodalomtudomány és a klasszikusok

Meddig mehet vissza az összehasonlító irodalomtudomány az időben? Vagy másképpen: mikortól vannak olyan irodalmak, amelyeket ez a diszciplína összevethet? Amikor a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (ICLA/AILC) elkezdte könyvsorozatát, az európai nyelveken írt irodalmak összehasonlító történetét, lényegében a reneszánszt jelölte ki a tárgyalás kronológiai kiindulópontjaként.¹

A mögöttes gondolatmenet valami ilyesmi lehetett: minthogy a középkorban még nem alakult ki a nemzeti nyelvek irodalmi rendszere, nem voltak összehasonlítható irodalmak sem. Inkább egy egységes, latin nyelvű irodalomról lehet beszélni, amely az összehasonlító módszerrel nem tárgyalható. Valójában az előzetes tervezet és kérdőív, amelynek alapján az ICLA belgrádi kongresszusa kialakította a sorozattervet, még a középkortól kezdte volna a tárgyalást: „minthogy napjaink Európájának nemzeti irodalmi általánosságban véve a középkor folyamán kezdtek kialakulni és nemzeti jellegük szerint differenciálódni, az látszik helyesnek, ha az európai irodalmak folyamatok szerinti tárgyalását a középkorral kezdjük”.² Az első felvetésre kapott visszajelzések alapján azonban az időbeli kezdőpontról kialakított elképzelést módosították, merthogy a komparatisták szerint „az összehasonlító irodalomtudomány lényegéhez tartozik, hogy az irodalmi átvételeket, a mozgalmakat, a párhuzamosságokat, a nemzetek közötti kölcsönösségeket tanulmányozza”; lehet európai irodalomtörténetet indítani korábbról is, de az nem lesz összehasonlító irodalomtörténet.³

Két megjegyzés azonnal ide kívánkozik. Először is a késő középkorban már számos népnyelvi irodalom hozott létre máig magasra értékelt teljesítményeket, a prozavászál és ófelnémet lírától az északi eposzokon át az ófrancia *chanson de geste*-ekig és a *Nibelung énekig*. A korszak komparatív megközelítésére vannak, de csak meglehetősen ritka példák. A latin persze emellett továbbra is produktív közege maradt az irodalomnak. Tulajdonképpen mindmáig, hiszen ma is jelennek meg mind eleve latinul írt, friss művek, mind modern irodalmi alkotások latin fordításai. Ha a latin a sok-sok irodalmi nyelv egyike lett, akkor a latinul írt irodalmat is össze lehetne hasonlítani a többivel. Ez sem történik meg: a neolatin irodalom tanulmányozása olyan önálló(suló) diszciplínának látszik, amely kevésbé nyitott az összehasonlításra.

¹ *Rapport relative au projet d'une histoire de la littérature européenne = Actes de Ve Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée, Belgrade 1967*, éd. Nikola BANAŠEVIĆ, Belgrade – Amsterdam, Université de Belgrade – Swets & Zeitlinger, 1969, 775–794, 785.

² *Uo.*, 776. Az idézeteket minden esetben saját fordításomban adom meg.

³ *Uo.*, 285.

Ez talán abból következik, hogy a latinul írók eleve nemzetközi közösséget alkotnak. A nemzet az összehasonlító irodalomtudomány alapfogalma, és nemzet nélkül az összevetés inadekvátnak látszik, ezért legfeljebb a modern nemzetek protogeneziséig tud visszamenni az időben. A különböző nemzetek latin nyelvű irodalmi termésének összevetése még mindig lehetne az egyik opció, de ebből az ötletből is látszik, mennyire fontos a nemzet: még akkor is vissza kell hozzá hátrálni, ha a tárgyalandó irodalom nem nemzeti alapon szerveződik. Kétségtelen, hogy az összehasonlító irodalomtudomány az utóbbi időben tett erőfeszítéseket a nemzet adta fogalmi keretek meghaladására, például azért, hogy a hibridizáció, a kozmopolitizmus, a többnyelvűség kérdéseire koncentrált, de a nemzet még ezekben a kutatásokban is jelen van. Legalábbis mint a legyőzendő gonosz. A CHLEL⁴ első tervezete pedig egyértelműen megmutatta, hogy az összehasonlító irodalomtudomány *post quem*jének a nemzeti irodalmak elkülönülését tekintették.

Ráadásul a középkor monolit latin kultúrája sem egyszerű képlet. Rögtön szögezzük le, hogy messze nem terjedt ki egész Európára, hát még az egész világra. Számos irodalmi kultúra virágzott egyidejűleg, és többüknek valós kulturális kapcsolatai voltak Európával (ami előfeltétele a komparatiztikai vizsgálatok egyik fontos típusának). Dél-Kelet-Európában a Bizánci Birodalom a görögöt használta, a Mediterráneum (beleértve az Ibériai-félsziget déli részét) jelentős részén az arab irodalmi kultúra volt jelen. Még mindig a térségben maradván tudunk a szír, a kopt, az örmény és más irodalmakról. És a héber irodalomról se feledkezzünk meg, amely szintén fontos szövegeket hozott létre. Ha azt gondoljuk, hogy a középkor irodalma nem közelíthető meg összehasonlító módszerekkel, az nemcsak európacentrikus szemlélet, de még annak is nagyon szűkeblű, mind földrajzilag, mind kulturálisan.

De ha meg lehetne csinálni, miért nem csinálják? Egyfelől persze vannak, akik csinálják, és César Domínguez már több éve tervezi a CHLEL középkori kötetét. Úgy látszik, ahogy a komparatiztikai vizsgálódásokban korábban érintetlen térségek kutatói is bekapcsolódnak, az addig figyelmen kívül hagyott földrajzi térségek régebbi hagyományainak összevetése is egyre nagyobb mértékben fog jelentkezni. 2013-ban az Anna Balakian-díjat (megosztva) egy olyan könyv kapta, amelynek jó harmada (ez a harmad is 200 oldalnál hosszabb) ókori és középkori irodalmi anyagot tárgyalt komparatív szempontból: Aurélie Hetzel *La Rein de Saba* című könyve.⁵ Másfelől azonban a tudományos intézményrendszer diszciplináris határai is akadályozzák az ilyenfajta vizsgálódásokat. A medievisták másféle képzést kapnak, az arab, kopt stb. hagyomány specialistái nem érintkeznek a komparatív területekkel. További problémát okoz az irodalomfogalom 18. századi megváltozása. Korábban minden írott szöveg, a diszkurzívák is irodalomnak számítottak, míg újabban inkább csak az esztétikai célúak. A középkor írásos hagyományával foglalkozók kutatásait egy komparatista

⁴ Comparative History of Literatures in European Languages.

⁵ Aurélie HETZEL, *La Rein de Saba: Des traditions au mythe littéraire*, Paris, Classiques Garnier, 2012.

gyakorta tekintené inkább vallástörténetnek, teológiának, kultúrtörténetnek, mintsem irodalomtudománynak.

De mi a helyzet az ókori irodalommal? Az is csak egy kicsivel bonyolultabb. Azt a két komplex irodalmi kultúrát (a görögöt és a latint), amelyekre együtt a klasszikus antikvitás kifejezést alkalmazzuk, lehet és valójában szokás is összehasonlító módszerekkel tárgyalni. Sőt a klasszika-filológia mindig is komparatív volt (hiszen mindig reflektált a görög-római viszonylatra), de ettől még nem hívják komparatistikának, minthogy az egy másik diszciplína a maga tanszékeivel és kutatási rutinjaival. Ugyanakkor a nem klasszikus antikvitás is bőséges anyagot kínál az összevetésre. A földrajzi régióban számos további irodalmi kultúra szövegei maradtak fenn. Tanulmányozzák is az egyiptomi, héber, hettita stb. szövegeket. Vajon az ókori kelet szöveges emlékeit komparatív módon szokás megközelíteni? Természetesen igen, sőt a klasszikus antikvitáshoz fűződő kapcsolataik is gyakori tárgyai a vizsgálódásoknak. Csakhogy az ilyen kutatást sem hívják összehasonlító irodalomtudománynak. És akkor még nem is említettem az összevetés lehetőségét az ókori India és Kína irodalmával, ahol a kultúrkapcsolatok nem olyan gyakoriak és szembetűnőek. Wiebke Denecke friss könyve ígéretes első lépés ezen a területen.⁶

A fentiekből az látszik, hogy nincs igazi akadálya a reneszánsz előtti irodalom komparatív tárgyalásának, csakhogy ehhez át kell lépni bizonyos diszciplináris határokat. Ugyanakkor a nyugati komparatisták nemigen tudnak megenni a klasszikusok nélkül. Az összehasonlító irodalomtudomány viszonyát a klasszikusokhoz két altémán keresztül fogom tárgyalni a továbbiakban; az egyik az ún. utóélet (*Nachleben*), a másik a modern irodalomtudomány viszonya az antik elméletekhez.

Nagyon is vitatható, hogy az irodalom (hát még az irodalmi rendszer) folyamatosan fejlődött volna az ókortól napjainkig. Az viszont nem vitatható, hogy az európai nemzetek hajlamosak a klasszikus ókort – legalább kulturális szempontból – a saját múltjuknak tekinteni.⁷ Nemcsak azok a nemzetek, amelyek dicsekedhetnek valamiféle klasszikus eredettel, hanem a többiek is. A klasszikus eredet főleg nyelvi természetű lehet (a neolatin nyelvek beszélői és a görögök esetében), de a Római Birodalom egykori területén felvetődik a történelmi vagy akár a genetikai folytonosság hipotézise is. Természetesen mindhárom lehetőség kulturálisan konstruált narratívát jelent. De több tucatnyi további nép van Európában, amelyek a fentiek közül egyik módon sem tudnak a klasszikus ókorhoz kapcsolódni, mégis „adoptálják” mint kulturális ősüket. Több modern nép őseit a klasszikus források mint a birodalom határain túl élő barbár ellenséget említik (amelyek közül a népvándorlás során sok beköltözött a birodalomba, és tevéke-

⁶ Wiebke DENECKE, *Classical World Literatures: Sino-Japanese and Greco-Roman Comparisons*, Oxford – New York, Oxford University Press, 2014.

⁷ A CHLEL legelső tervezete így definiálta az európai irodalmat, még mielőtt az „európai nyelveken írt irodalmak” fogalmára cserélték volna: „azon irodalmak összessége, amelyek hagyományaik és művészi formáik révén az antik Görögország és Róma irodalmához kapcsolódnak”. *Rapport...*, i. m., 775.

nyen hozzájárult a neolatin etnogenezisekhez), sokat pedig egyáltalán nem: vagy azért, mert túl messze éltek, vagy még meg sem érkeztek a láthatárra. De még ők is a klasszikus ókor szellemi leszármazottainak tekintik magukat. Ezek a különbségek azonban jelentős eltéréseket eredményezhetnek az identitásképzési stratégiákban és a klasszikusokhoz kialakítható viszonyban. Feltételezhető, hogy a 18. századi német humanizmus azért érdeklődött inkább a klasszikus örökség görög része iránt, mert nem tekintették magukat a rómaiak leszármazottainak. Az olaszok és a franciák igen, és számukra a 18. században Vergilius volt a legnagyobb költő, míg Homéros a németeknek talán éppen azért, hogy a francia kulturális hegemoniát ellensúlyozzák.⁸

Noha a közös (és ókori eredetű) vallás kétségtelenül fontos szerepet játszott ebben az adoptálásban, azért az iskola jelentőségét sem szabad alábecsülni. Egészen a 20. század közepéig az irodalom fogalmát, az irodalomolvasás és -értelmezés módszereit és technikáit elsősorban antik anyagon tanították. Ez a korai tapasztalat mélyen befolyásolta a leendő olvasók és írók elképzeléseit arról, hogy az irodalom tulajdonképpen mi csoda, és mit csinál, melyek az alapvető műfajok, melyek a valaha írt legjobb könyvek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szerzők ne hozhattak volna létre teljesen másféle irodalmat, mint amiről az iskolában tanultak. Megtehették, és meg is tették. Ha a kortárs irodalommal nem is lehet az osztályteremben találkozni, olvasókat és írókat azért többnyire egyaránt a friss fejlemények hozzák leginkább lázba. A klasszikus irodalom mindazonáltal több mint egy tudatalatti modell (alkalmasint ami ellen lázadni lehet), hiszen óriási mennyiségű, jól kiaknázható tematikus és poétikai nyersanyagot kínál, valamint a művelt olvasókkal közös kulturális referenciakincset. Ezért kommunikációs kódként is működhet. A hatás- vagy a recepciótörténet (amely kifejezések két különböző irányból referálnak a diakrón kulturális transzferre) legitim területe az összehasonlító irodalomtudományos vizsgálódásnak. De én most mégsem antik és modern irodalmak összehasonlításáról akarok beszélni, hanem a modern irodalmi kultúrák különböző elemei – legyenek azok művek, szerzők vagy nemzeti irodalmak – közti összehasonlításról, ahol is a klasszikus örökség a *tertium comparationis*, az összevetés nézőpontja vagy közege lesz. Így válnak a klasszikusok az összehasonlítás nyelvévé.

Hogy egyes eposzköltők hogyan használják Vergiliust, az a műfaj történet egyik szálának is felfogható, de egyben lehetőséget kínál nemzeti tradíciók és különböző kontextusú művek összevetésére is. Ha csak epikus költészetéről beszélünk, akkor a Vergilius-hatás óhatatlanul a poétikai megformálás kérdésterületére kerül. Az eposz nem volt különösebben divatos műfaj az elmúlt kétszáz évben, ami visszamenőleg is aláásta tekintélyét. De az *Aeneis* befolyása nem korlátozódik saját műfajának későbbi fejlődésére. Rengeteg dráma és opera merítette belőle a cselekményét Christopher Marlowe *Dido, Queen of Carthage* című drámájától (1594) Henry Purcell *Dido and Aeneas*-án át (1688) Hector Berlioz *Les Troyens* című operájáig (1856) és azon is túl. Klaus-Dietrich Koch *Die Aeneis als Opernsujet: Dramaturgische Wandlungen vom Frühbarock bis zu*

⁸ MARÓT Károly, *Homeros, „a legrégebb és a legjobb”*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1948, 44–49.

Berlioz című könyvéből⁹ megtudhatjuk, hogy Berliozig száznegyvennél is több opera dolgozta fel az *Aeneist*. Vergilius azonban talán túlságosan is jó példa, hiszen mint Gian Biagio Conte megállapította „Vergilius utóélete a nyugati irodalommal azonos”.¹⁰ De éppen ezért lesz a nyugati irodalom elemzésében a Vergilius-hatás az összehasonlítás nyelve. Ha nyilvánvalóan klasszikus történetek vagy motívumok modern környezetben jelennek meg, a hangsúly az adaptáció és a kidolgozás módjára esik, ami összehasonlító megközelítésre csábít.

A másik terület, ahol az összehasonlító irodalomtudomány és a klasszikusok viszonya különösen izgalmas lehet, az a viszonyunk az antik elmülethez. Ritka, hogy egy irodalmi elemzés elméleti bevezetője ne hivatkozzon az elmélet ókori forrásaira. Platón, Aristotelés, Cicero és Quintilianus a legdivatosabbak. A bölcsész tudományokban a régi elméletek és belátások nem halnak el; szokványos eljárás az irodalommal kapcsolatos régi gondolatokat tárgyalni, akár vitatva őket, akár egyetértve velük. Viszont a szinte kötelező utalás az ókori gyökerekre azt sugallja, hogy a nyugati elmélet folytonosan fejlődött a kezdetektől, és hogy az irodalom, amelynek értelmezésére az ókori elméleteket kidolgozták, alapvetően ugyanúgy működött, mint a miénk. Egyik előfeltétel sem látszik teljesen igaznak. Ráadásul gyakran a „klasszikus elmélet” sem több modern, visszamenőlegesen kialakított fikciónál.

Vegyük például a klasszikus nevetéselméletet, amelyet Aristotelésnek szokás tulajdonítani, és a „superiority theory” kategóriájába szokás besorolni a nevetéselméletek hármasságán¹¹ belül. Részletesen kifejtett nevetéselmélet nem található sehol Aristotelés fennmaradt munkáiban, mindössze alkalmi megjegyzések különböző retorikai, poétikai és etikai értekezésekben, amelyek nem kapcsolódnak össze, sőt néhol ellentmondanak egymásnak. Mindazonáltal sokan hajlamosak feltételezni, hogy ezek csak töredékei egy a háttérben felsejlő, teljes elméletnek, amelynek kifejtése sajnos nem hagyományozódott ránk. De Aristotelés nyilván megírta a teljes nevetéselméletet is, tudniillik a *Poétika* elveszett második könyvében. Egyrészt az sem biztos, hogy az a könyv egyáltalán létezett, másrészt ha létezett is, tartalmáról a leghalványabb sejtelmünk sincs. A teljes, kifejtett elmélet bizonyíthatatlan hipotézise garantálja a nevetéssel kapcsolatos, különböző írásokban elejtett, töredékes megjegyzések koherenciáját.¹² Ugyanakkor a klasszikus ókor nagyon sok kérdésről hagyott ránk különféle elméleteket (még nevetéselméleteket is). Szóval vannak klasszikus elméletek. Csakhogy hatalmas interpretációs energiákat kell mozgósítanunk, hogy ezek az elméletek számunkra is értelmesek legye-

⁹ Klaus-Dietrich KOCH, *Die Aeneis als Opersujet: Dramaturgische Wandlungen vom Frühbarock bis zu Berlioz*, Konstanz, Universitätsverlag, 1990.

¹⁰ Gian B. CONTE, *Latin Literature: A History*, trans. Joseph B. SOLODOW, Baltimore – London, Johns Hopkins University Press, 1999, 284.

¹¹ A hármasságot a humorról, nevetésről szóló legtöbb könyv elméleti bevezetője ismerteti. Ez afféle konvenció. Találomra kiválasztott példaként lásd Maria PLAZA, *The Function of Humour in Roman Verse Satire: Laughing and Lying*, Oxford, Oxford University Press, 2006, 6–13.

¹² Mary BEARD, *Laughter in Ancient Rome*, Berkeley, University of California Press, 2014, 29–36.

nek, hogy mondjanak nekünk valamit. Így aztán, amikor modern utalásokkal találkozunk antik elméletekre, azok gyakran vonatkoznak inkább az invenciózus értelmezések évszázados hagyományára, mintsem „magára” az antik elméletre.

Az eddigiek fényében viszont az a kérdés vetődik fel, kezdhet-e a komparatiztika bármit is az antik elméletek gyakran felületes és tájékozatlan, és ha még szakmailag megbízható, elvileg akkor sem szilárd megalapozottságú felhasználásának gyakorlatával. Talán igen. Az antik elmélet nem valamiféle változatlan adottság, nem olyasféle közös kulturális örökség, amelyet bármikor segítségül hívhatunk, hogy megoldjuk aktuális problémánkat, vagy hogy annak segítségével adjuk elő saját gondolatainkat. Az antik elmélet legalábbis részben a saját teljesítményünk, amit az ókori forrásokkal folytatott párbeszédben dolgozunk ki. Ezért az a mód, ahogyan valaki az antik elméleteket felhasználja, őrá is jellemző. Melyik antik elméletet választja ki? Milyen aspektusát akarja kiemelni? Melyik változatát idézi? És milyen céllal a saját kortárs kulturális kontextusán belül? Ezek már összehasonlító jellegű kérdések, amelyek nemcsak egy adott korszak irodalomtudományát érintik, hanem az irodalmi rendszerét is. Az „irodalmi rendszer” fogalmát itt szűkebb értelemben használom, mint Earl Miner tette,¹³ feltételezve, hogy a nyugati irodalmi rendszer ernyőfogalma alatt részlegesebb irodalmi rendszerek is működhetnek.

Earl Miner említése azonban önmagában is kényszerít arra, hogy a fenti megfontolások kiterjeszhetőségét mérlegeljük: mi a helyzet a klasszikusokkal a nem nyugati irodalmi rendszerekben. Egyfelől azok a rendszerek hasonló lehetőséget nyújtanak saját klasszikusaik komparatív megközelítésére. (A klasszikus kínai költészet a viszonyítási alap minden kelet-ázsiai irodalom számára.) Másfelől a globalizáció révén a nyugati klasszikusokhoz másoknak is ki kell alakítaniuk saját viszonyukat. Ez a folyamat is érdemes (lesz) a komparatív vizsgálódásokra.

PÉTER HAJDU

Comparative Literary Studies and the Classics

The fact that the ICLA's book series, the comparative history of literatures in European languages, took the Renaissance as its point of departure suggests that the timespan of comparative literature does not go back further than that period. David Damrosch's definition of world literature, however, includes all the classics as texts read outside their original culture. For a comparative approach we do not need to compare the classics to a different (e.g. modern or a non-European ancient) kind of literature: since all the western literary cultures developed some kind of relationship to the classics, they can be discussed as a code of western literature, which may make them a „language” of comparison.

¹³ Earl MINER, *Comparative Poetics: An Intercultural Essay on Theories of Literature*, Princeton, Princeton University Press, 1990.